

Η μετακομμουνιστική κρίση στη Βαλκανική και οι ιστορικοπολιτισμικές ρίζες των σύγχρονων συγκρούσεων στο χώρο της

Με αφορμή το παρόν άρθρο θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τους καθηγητές Richard Clogg και Ralf Dahrendorf για τις συμβουλές και τη γόνιμη ανταλλαγή απόψεων που είχα μαζί τους, καθώς διεξήγαγα στο St. Antony's College της Οξφόρδης, το 1995, ως Senior Associate member, έρευνα επί των ιστορικοπολιτισμικών αιτιών των σύγχρονων βαλκανικών συγκρούσεων. Ορισμένες θέσεις του παρόντος άρθρου σχετίζονται με την παραπάνω έρευνα.

I

Οι στρατιωτικοπολιτικές και πολιτισμικές συγκρούσεις που εμφανίστηκαν στο χώρο της Βαλκανικής μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ δεν αποτέλεσαν φαινόμενα απρόσμενα και «κατασκευασμένα» εκ του μηδενός. Οι ρίζες τους βρισκόντουσαν στο παρελθόν και θα ήταν σφάλμα να προσπαθήσει κανείς να τις εξηγήσει με βάση απλά αναγωγικά σχήματα, στηριζόμενος είτε αποκλειστικά στον οικονομικό-ταξικό παράγοντα (παράδοσιακός προσανατολισμός ορισμένων «ορθόδοξων» μαρξιστικών κύκλων) είτε στην παρέμβαση επιφανειακών πολιτικών παραγόντων ή υποτιθέμενων διεθνών συνωμοτικών «ομάδων» (ποικίλες εκδοχές της λεγόμενης «συνωμοτικής θεωρίας»).

Τα αίτια της κρίσης σχετίζονται με ένα σύνολο δομικών κοινωνικοοικονομικών στοιχείων, αλλά και παραγόντων ιστορικοπολιτισμικού¹, πολιτικού και ιδεολογικού^{1α} περιεχομένου, των οποίων η διαπλοκή παρουσιάζει και βάθος και πολυπλοκότητα. Στην κάθε επιμέρους περίπτωση σύγκρουσης (π.χ. περίπτωση Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, διαμάχη Κροατών-Σέρβων, συγκρούσεις στο Κόσοβο, ένταση μεταξύ FYROM και Ελλάδας, μειονότητες Ρουμανίας και Βουλγαρίας κ.λπ.) είναι αναγκαίο να μελετά και να αναλύει κανείς τη συγκεκριμένη σύμπλεξη δομικών στοιχείων, παραγόντων και παραμέτρων, την ιστορική της διάσταση και, τέλος, τις ποικίλες αντιστοιχίες τους με τις παρεμβάσεις σύγχρονων πολιτικών δυνάμεων, λιγότερο ή περισσότερο κυρίαρχικών.

Μ' άλλα λόγια, δεν πρέπει να ξεκινά κανείς με γενικευτικές αποκλειστικά αρχές και να

Ο Φίλιππος Νικολόπουλος είναι επίκουρος καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

ακολουθεί έναν κατά κάποιον τρόπο παραγωγικό τύπο ανάλυσης. Είναι προτιμότερο να εξαισιμειώνει την προσέγγισή του και να κατανοεί το ιστορικοπολιτιστικό βάθος της κάθε περίπτωσης, προτού τη συνδυάσει με τα σύγχρονα δρώμενα².

Το μοίρασμα του κόσμου σε δύο «μπλοκ» κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου και η επιβολή των «κομμουνιστικών» καθεστώτων (χρησιμοποιώ τον όρο με την τρέχουσα έννοια, διότι φυσικά, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, οι εγκαθιδρυθείσες «Λαϊκές Δημοκρατίες» δεν αποτελούσαν καθεστώτα κομμουνιστικά αλλά, στην καλύτερη περίπτωση, μεταβατικά προς αυτή την κατεύθυνση) στις περισσότερες βαλκανικές χώρες πάγωσαν για ένα διάστημα εγγενή προβλήματα, εντάσεις και συγκρούσεις. Το μοίρασμα των ζωνών επιρροής στην Ευρώπη μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων, το βάρος της επιρροής τους και ο δικτατορικός χαρακτήρας των καθεστώτων συνέβαλαν αποφασιστικά σ' αυτό το «προσωρινό πάγωμα» των συγκρούσεων κυρίως εθνικού περιεχομένου (ethnic conflicts) και των εντάσεων μεταξύ, αφενός μεν, των δυτικοευρωπαϊκών και κεντροευρωπαϊκών δυνάμεων και, αφετέρου, της Ρωσίας³.

Μετά την κατάρρευση, όμως, του ανατολικού «μπλοκ» και την επικράτηση εκ των πραγμάτων του αμερικανονατοϊκού «μπλοκ» δύναμης, η διεθνής πολιτική άλλαξε, τα βαλκανικά καθεστώτα άλλαξαν και οι παλαιές προβληματικές και συγκρουσιακές καταστάσεις ανεφάνησαν εκ νέου, ενώ παράλληλα εμφανίστηκαν και νέες (απότοκες, ως ένα βαθμό, των «εκ των άνω» ρυθμίσεων⁴ των κυρίαρχων κομμουνιστικών ή συναφών κομμάτων).

Οι παρεμβάσεις κι επεμβάσεις των δυτικοευρωπαϊκών πολιτικών δυνάμεων και των Η.Π.Α. δεν «κατασκεύασαν» ακριβώς το συνολικό πρόβλημα των εντάσεων και συγκρούσεων, αλλά απλώς προσπάθησαν και προσπαθούν να αξιοποιήσουν στο έπακρο, ακόμη και με κυνικές μεθόδους, τις ευκαιρίες που τους δίνονται απ' αυτό το νέο κοινωνικοπολιτικό βαλκανικό «ομιχλώδες» τοπίο. Το έδαφος προϋπήρχε, τα προσχήματα «ανακαλύπτονται» ή «εφευρίσκονται», τα συγκρουσιακά στοιχεία με κατάλληλες μεθοδεύσεις διευρύνονται (και σ' αυτό το σημείο, βεβαίως, μπορεί να ανιχνευθεί πολιτική και ηθική ακόμη ευθύνη εξοβαλκανικών δυνάμεων) και οι παρεμβατικές δραστηριότητες των παραπάνω δυνάμεων πραγματοποιούνται με σκοπό την αύξηση της επιρροής τους και την επικράτηση των συμφερόντων τους. Με άλλα λόγια, οι παράγοντες που συνέβαλαν στην έκρηξη της Βαλκανικής κρίσης ήταν τόσο εσωτερικοί όσο κι εξωτερικοί, και θα ήταν λάθος να υποτιμώνται οι μεν έναντι των δε. Σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, ο αναλυτής πρέπει να σταθμίζει τη βαρύτητα των μεν και των δε και να προσπαθεί να κατανοήσει την πολύπλοκη σχέση τους κατά τρόπο αμερόληπτο κι αντικειμενικό (πράγμα όμως δύσκολο για τους ίδιους τους Βαλκάνιους, όταν μάλιστα είναι ιδιαίτερα φορτισμένοι από συγκρούσεις εθνικιστικές ή θρησκευτικές).

II

Ο ίδιος ο τρόπος κατάρρευσης των βαλκανικών κομμουνιστικών καθεστώτων καταδεικνύει την ύπαρξη των χρόνιων κοινωνικοπολιτικών προβλημάτων που χαρακτηρίζουν αυτή την περιοχή της Ευρώπης. Αυτός ο τρόπος πολύ απλά απέδειξε, θετικά ή αρνητικά, την

εξάρτηση αυτών των καθεστώτων από τη μητρόπολη του πρώην ανατολικού «μπλοκ», δηλαδή τη Σοβιετική Ένωση. Αν η ηγεσία της τελευταίας επί Γκορμπατσώφ δεν έδινε το «πράσινο φως» για τις παραπάνω αλλαγές, είναι πολύ αμφίβολο αν επαναστατικά αντικαθεστωτικά κινήματα θα μπορούσαν να προκαλέσουν ριζικές κοινωνικοπολιτικές μεταβολές. (Αυτό ισχύει ακόμη και για την περίπτωση της Ρουμανίας του Τσαουσέσκου, παρόλο που ο τελευταίος προσπαθούσε να χαράξει μια σχετικά ανεξάρτητη πολιτική σε σχέση με τα κέντρα αποφάσεων της Μόσχας⁵, ενώ παράλληλα είχε δημιουργήσει ένα φοβερό μηχανισμό εσωτερικής αστυνόμευσης.) Είδαμε τα αποτελέσματα της «άνοιξης της Πράγας» του '68, της ουγγρικής εργατικής επανάστασης του '56, της εξέγερσης του '53 στην Ανατολική Γερμανία κ.λπ. Ο σοβιετικός στρατός ακύρωνε κάθε μεταρρυθμιστική δυνατότητα. Η Γιουγκοσλαβία πάλι μετά τον Τίτο, αν είχε ένα σοβαρό λόγο διατήρησης της ομοσπονδιακής συνοχής της, αυτός σχετιζόταν με την ύπαρξη ακόμη του σοβιετικού «αντίπαλου δέους». Από τη στιγμή που αυτό έπαψε να υπάρχει, η Κροατία και η Σλοβενία, με την παρακίνηση πάντα βέβαια της Γερμανίας, γιατί να μην επεδίωκαν τη γρήγορη ανεξαρτητοποίησή τους;

Η μεταπολεμική πάλι οικονομική και πολιτική ιστορία της Ελλάδας και της Τουρκίας, δύο χωρών δηλαδή των Βαλκανίων που μετέχουν στο νατοϊκό «μπλοκ», περιέχει επίσης αδιάφευστα στοιχεία της εξάρτησής τους από τα μεγάλα κέντρα πολιτικής και οικονομικής ισχύος της Δύσης⁶. Από την ανάλυση, λοιπόν, πολλών επιμέρους πολιτικών διαμορφώσεων και εξελίξεων στη Βαλκανική, προκύπτει το ίδιο χρόνιο πρόβλημα: *Μια αδυναμία εθνικοπολιτικού αυτοπροσδιορισμού κι ανεξάρτητης πολιτικής*, που χρονολογείται ήδη από την επαύριο της τυπικής ανεξαρτησίας των χωρών της. (Με εξαίρεση, βέβαια, την Τουρκία του Κεμάλ⁷ που, ως κληρονόμος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και παρ' όλη την ήττα της στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, επέμενε να κρατά μια ανεξάρτητη εθνικιστική πολιτική, με γνώμονα την προστασία των δικών της αποκλειστικά συμφερόντων. Ωστόσο, και εκεί τα πράγματα άλλαξαν μετά την είσοδο της χώρας στο ΝΑΤΟ και την εισβολή του ξένου κεφαλαίου, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο⁸.)

Οι βαλκανικοί λαοί, παρ' όλες τις συναισθηματικές τους εξάρσεις, φαίνεται ότι ξεχνούν αυτό το σοβαρό ζήτημα της αδυναμίας τους να βρουν έναν αποτελεσματικό τρόπο πολιτικού αυτοπροσδιορισμού και να αξιοποιούν προς όφελός τους την κρίσιμη γεωπολιτική τους θέση. Και το ζήτημα φυσικά υπήρχε πριν εμφανιστεί ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός ή παλαιότερα η σοβιετική ηγεμονία. Ως προς αυτό το ζήτημα, ο οθωμανικός ζυγός⁹ επί αιώνες ή ακόμη και η αυστρουγγρική αυτοκρατορία βάρυναν οπωσδήποτε αποφασιστικά, όπως ευρύτερα η παράδοση της δεσποτικής αυτοκρατορικής κεντρικής εξουσίας (περιλαμβανομένης και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας). Οι τυπικές εθνικές ανεξαρτησίες των βαλκανικών χωρών αποκτήθηκαν ύστερα από πιέσεις, πολέμους και τελικές επιλογές των εξωβαλκανικών «προστάτιδων» δυνάμεων (καταστροφή του τουρκικού στόλου από τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις στο Ναυαρίνο¹⁰, ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1828¹¹ και του 1877-78¹²), ενώ και μετά τον οθωμανικό ζυγό, όπως και παραπάνω επισημάναμε, το παιχνίδι για την πολιτική επικυριαρχία των νέων κρατών συνεχιζόταν μεταξύ Ρωσίας, κεντρικών ευρωπαϊκών δυνάμεων —κυρίως της αυστρουγγρικής αυτοκρατορίας— και Μ. Βρετανίας. Τα νεοσύστατα μάλιστα βαλκανικά κράτη όχι λίγες φορές προσπαθούσαν με ποικίλες διπλωματικές μεθοδεύσεις να προσεταιριστούν τότε τη μία και τότε την άλλη ευρω-

παϊκή δύναμη, για να αυξήσουν την εδαφική τους επικράτεια σε βάρος των ομόθρησκων γειτόνων τους¹³ (π.χ. η περίπτωση της Βουλγαρίας, όταν απογοητεύτηκε από τη Ρωσία αναφορικά με τα σχέδιά της να προσαρτήσει όλη την Μακεδονία), οπότε και άφηναν παντελώς ανοιχτά τα περιθώρια για την εφαρμογή της γνωστής πολιτικής του «διαίρει και βασίλευε». Παρά τις εθνικιστικές εξάρσεις, λοιπόν, η αποφασιστική γλώσσα της δύναμης δεν ανήκει τόσο στους βαλκανικούς λαούς, όσο σ' εκείνους που τους χειραγωγούν μεθοδικά ως «προστάτιδες» ή παρεμβαίνουσες Μεγάλες Δυνάμεις. Θα ήταν παράλειψη, φυσικά, να μην υπογραμμίσουμε ότι το ζήτημα της αδυναμίας άσκησης ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής ήταν και είναι συνυφασμένο με τη συνολική διαδικασία πολιτικής ανάπτυξης¹⁴ αυτών των χωρών, που οπωσδήποτε παρουσιάζει έλλειμμα.

Επίσης πρόβλημα υπάγχει και στην παράδοση πολιτικής κουλτούρας, που σαφώς περιέχει στοιχεία ανταρχικότητας και μειωμένο δείκτη ορθολογικοποιημένης μεθοδικότητας στην οικοδόμηση και τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών, όπως επίσης και στο διακανονισμό των συγκρουόμενων συμφερόντων και πολιτισμικών στοιχείων. Η ισχνη «κοινωνία των πολιτών»¹⁵, ως αποτέλεσμα όχι μόνο οικονομικής καθυστέρησης¹⁶ —με βάση τους δυτικούς όρους ανάπτυξης των αστικών παραγωγικών δυνάμεων—, αλλά και ιδιαίτερων ιστορικοπολιτισμικών συνθηκών, δεν μπορούσε παρά να είναι αρνητικός παράγοντας στον κατευνασμό των συγκρούσεων, στην απρόσκοπτη άσκηση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και στην ειρηνική συνύπαρξη εθνικοπολιτισμικών διαφορών. Οι συγκρούσεις και οι σκληρές αντιπαραθέσεις εθνοτήτων, πολιτισμικών και συναφών συμφερόντων αποτελούσαν και αποτελούν εγγενή χαρακτηριστικά του βαλκανικού χώρου, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε εξωτερική παρέμβαση. Η ιδέα της «Μεγάλης Σερβίας» ή της «Μεγάλης Αλβανίας» ή της «Μεγάλης Βουλγαρίας» ή ακόμη και της «Μεγάλης Ελλάδας» δεν εμφανιζόταν από τους ξένους, αλλά αναδύθηκαν μέσα από τα όνειρα, τις προσδοκίες και τις εξάρσεις της συλλογικής συνείδησης εθνών που, αποτινάζοντας τον οθωμανικό ζυγό, φρονούσαν ότι μπορούσαν να χαράξουν δρόμους προς νέα μεγαλεία! (Ως ένα βαθμό τα παραπάνω λειτουργούσαν ή ακόμη και τώρα λειτουργούν ως μηχανισμός υπεραναπλήρωσης μπροστά σε μια χωλαίνουσα πραγματικότητα.) Η τάση πάλι για «ιδιοποίηση» της ιστορίας ή για χρησιμοποίησή της ανάλογα με τα επιμέρους συμφέροντα ξεκινούσε και «από τα μέσα» και δεν διδάχτηκε απλώς από τους εκπροσώπους, καλυμμένους ή όχι, των δυτικών ή ρωσικών συμφερόντων. Οι καταστάσεις εντάσεων και συγκρούσεων, οι ασταθείς δημοκρατίες στην περιοχή και ο υψηλός δείκτης βίαιων πολιτικών ενεργειών (πραξικοπήματα, δολοφονίες, αιματηρές συγκρούσεις κ.λπ.) έχουν οπωσδήποτε και εσωτερικές ρίζες, με περιεχόμενο ιστορικοπολιτικό και πολιτισμικό. Κι αυτό, βέβαια, είναι άσχετο με τους αιματηρούς και ένδοξους αγώνες των λαών αυτής της περιοχής για ελευθερία και εθνική αναγέννηση. Ο αγώνας για ελευθερία και δικαιοσύνη δυστυχώς πολλές φορές έχει ιστορικά αποδειχτεί ότι δεν είναι επαρκής όρος για ορθολογική οικοδόμηση θεσμών σταθερής δημοκρατίας, ισονομίας, κοινωνικής ισότητας ή αντίστοιχης προς τα προηγούμενα πολιτικής κουλτούρας. Απαιτούνται και άλλες προϋποθέσεις.

III

Το ζήτημα των βαθύτερων εσωτερικών αιτίων των εντάσεων και συγκρούσεων της περιοχής έχει οπωσδήποτε να κάνει με τη γεωγραφική και πολιτισμική ιδιαιτερότητά της. Ακριβώς σ' αυτή τη νοτιοανατολική περιοχή της Ευρώπης ανέκαθεν παρατηρείτο «*συνάντηση διαφορετικών πολιτισμών*», θρησκειών, πληθυσμιακών συνόλων και εθνοτήτων. Αποτελεί συνοριακή ζώνη μεταξύ Ευρώπης και Ασίας ή, ακριβέστερα, δυτικών και ανατολικών πολιτισμικών προτύπων. *Αυτή η πληθυσμιακή και πολιτισμική κινητικότητα περιέχει οπωσδήποτε εντάσεις κι ακόμη περισσότερα αντιπαραθέσεις και εκρηκτικές συγκρούσεις*. Ακόμη και οι ελληνομηδικοί πόλεμοι της αρχαιότητας μπορούν να ενταχθούν μέσα σ' αυτό το πλαίσιο¹⁷. Η ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αργότερα, εμπεριείχε η ίδια στους κόλπους της αυτή την αντίθεση, αλλά και το συγκερασμό δυτικών και ανατολικών πολιτισμικών στοιχείων¹⁸. Οι διενέξεις των νέων βαλκανικών κρατών, ως μέρος του Ανατολικού Προβλήματος μετά τη βαθμιαία συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτελούν πολύ μεταγενέστερη υπόθεση. Το βάθος των συγκρούσεων προχωρά αρκετά μέσα στον ιστορικό χρόνο, γι' αυτό και οι βαλκανικοί λαοί, αν θέλουν να προβούν σε αποτελεσματικό αναστοχασμό της παρούσας δράσης τους, πρέπει να συνδέσουν παρόν και παρελθόν, ώστε να χειρίζονται επιτυχέστερα τις παρούσες συγκυρίες, υπό το φως της κατανόησης των καθοριστικών ιστορικών δεδομένων.

Επί του προκειμένου, η *συλλογική ιστορική αυτογνωσία* είναι ασπίδα άμυνας και μπούσουλας ορθού προσανατολισμού. Υπάρχουν περιοριστικοί όροι στα οποιαδήποτε μεγάλα εθνικά σχέδια, όπως και δομικές αδυναμίες, που δεν ξεπερνιούνται από τη μια μέρα στην άλλη. Τα Βαλκάνια πρέπει να αναπτύξουν πνεύμα ανοχής στις διαφορές και στις ξεχωριστές ιστορικές διαδρομές, ακριβώς γιατί αποτελούν ένα μωσαϊκό από ποικίλα εθνοτικά (ethnic) και πολιτισμικά στοιχεία. Η οδός που διευκολύνει είναι η συνύπαρξη διαφορετικότητας, ένα κοινά αποδεκτό πολυπολιτισμικό πλαίσιο και η ορθολογική ρύθμιση και επίλυση των αντιπαραθέσεων, παρά η εξοντωτική εσωτερική σύγκρουση στο όνομα «εθνικών καθάρσεων» ή «ιερών θρησκευτικών πολέμων». Η παγίδα των συλλογικών θυμικών εκρήξεων είναι φοβερά καταστρεπτική.

Έτσι, μόνο μέσα από την αμερόληπτη ιστορικοπολιτισμική εμβάθυνση και τη συνειδητοποίηση των δομικών περιορισμών και όρων ανασυγκρότησής τους, οι βαλκανικοί λαοί μπορούν να αναπτύξουν, ως σύνολο, αποτελεσματικές θεσμικές αντιστάσεις —οικονομικά και πολιτικά— και έξυπνες ορθολογικές τακτικές απέναντι στην αμερικανική ομπρέλα, αλλά και σε οποιαδήποτε άλλη ηγεμονική δύναμη που επιδιώκει την επικυριαρχία τους.

Σημειώσεις

1. Δεν κρύβω ότι συμφωνώ, μέχρις ενός σημείου, με την άποψη του S. Huntington ότι στη μεταψυχροπολεμική περίοδο ο πολιτιστικός παράγοντας συμβάλλει σημαντικά στη γένεση πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων. Ωστόσο, θα διαφωνήσω μαζί του ως προς την τάση του να καταλήγει σ' ένα είδος απλουστευμένου πολιτιστικού αναγωγισμού, παραγνωρίζοντας τον οικονομικό ή τον καθαρά πολιτικό παράγοντα, και μάλιστα όπως δια-

μορφώνονται σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης. Επίσης, έχω επιφυλάξεις σχετικά με την τάση του να βρίσκει εξαιρετικά ενισχυμένο το ρόλο της θρησκείας, ακόμη και σήμερα, στη διαμόρφωση των πολιτισμικών ταυτοτήτων και διαφορών. Βλ. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon and Schuster, 1997, pp. 21-40, 45-55. Philippos Nicolopoulos, *A Historico-Sociological Approach to the Balkans After the Collapse of the Communist Regimes*, Paper presented at the 89th annual meeting of A.S.A., 1994 (*Sociological Abstracts*, Dec. 1994), pp. 3-4.

1α. Στο σημείο αυτό «ιδεολογικό» στοιχείο λαμβάνεται υπόψη κυρίως αρνητικά ή, ακριβέστερα, εμφανίζεται «παρόν» συναρτημένο με διαδικασίες διάλυσης ή απίσχνασης του. Βλ. S. P. Huntington, *ό.π.*, p. 54. Ιδιαίτερα στη Βαλκανική, το ιδεολογικό κενό που εμφανίστηκε στις κομμουνιστικές χώρες συνέβαλε σε εκρήξεις εθνικιστικού και θρησκευτικού φανατισμού. Κατά κάποιον τρόπο, η εθνικιστική και «θρησκευτική ιδεολογία» έτεινε να υποκαταστήσει την καταρρεύσασα επίσημη πολιτική ιδεολογία.

2. Στο σημείο αυτό έμμεσα αναφέρομαι στη διαφορά μεταξύ μιας αυστηρής ντετερμινιστικής κοινωνιολογικής εξήγησης και μιας ιστορικοκοινωνιολογικής προσέγγισης, που αντλεί από τη βεμπεριανή παράδοση. Max Weber, *Δοξίμια επί της θεωρίας των Κοινωνικών Επιστημών*, μετάφρ. Α. Γρηγορογιάννη, Αθήναι, ΕΚΚΕ, 1972, σσ. 53-56.

3. Βλ. Ζωρζ Καστελλάν, *Η Ιστορία των Βαλκανίων*, μετάφρ. Β. Αλιφέρη, Γκοβόστης, Αθήνα 1991, σσ. 374, 445-448. Εμ. Ρούκουνας, *Διπλωματική Ιστορία, 19ος αιώνας*, Γρηγόρης, Αθήναι 1975, σσ. 82-83, 130-144.

4. Το «εκ των άνω» στην προκειμένη περίπτωση δεν ήταν πάντα κακόβουλο. Απλώς δικαιολογείτο από την ιδεολογία του λεγόμενου προλεταριακού διεθνισμού, που υπετίθετο ότι παρέβλεπε τις εθνικές (national) ή εθνοτικές (ethnic) διαφορές.

5. Βλ. περιοδικό *Μεσογειακή Αλληλεγγύη*, υπ' αριθμ. 47, Σεπτ. 1979, όπου αναφορά σε στοιχεία της πολιτικής του Ν. Τσαουσέσκου, όπως τουλάχιστον αυτός την παρουσίαζε προς τα έξω. Βλ. όμως και John A. Lukacs, *The Great Powers and Eastern Europ*, John Regnery Company, 1983, pp. 631-632, 687-688.

6. Βλ. Ζωρζ Καστελλάν, *ό.π.*, σσ. 474-481. Κ. Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία*, Ολκός, σσ. x, xv, 3. Καμουράν Μπεκίρ Χάφπουτλου, *Η Τουρκία σ' Αδιέξοδο*, μετάφρ. Μόνικα Βλάχου, Ορδόσημο, 1974, σσ. 367-379.

7. Βλ. Χ. Κ. Άρμυστρογκ, *Ο Σταχτής Λίκος, Η Ζωή του Κεμάλ Ατατούρκ*, μετάφρ. Δ. Μαλανδράκη, Αθήναι, Πάπυρος, 1972, σελ. 230. Χριστόφορος Γιαλλουρίδης, *Η Τουρκία σε Μετάβαση*, Αθήνα, Σιδέρης, 1997, σσ. 56-65.

8. Χριστόφορος Γιαλλουρίδης, *ό.π.*, σσ. 15-19, 72-74, 93-95. M. Sosal, «The Policy of Mixed Industrial Enterprises in Turkey and its Sociopolitical consequences», *Mediterranean Social Studies Research Council, Selected Aspects of Industrialization in the Mediterranean Basin*, The Hague, 1970, pp. 302-306, 374.

9. Βλ. Ζωρζ Καστελλάν, *ό.π.*, σσ. 302-306, 374. Barbara Brightfield Jelavich, *History of the Balkans*, Cambridge University Press, 1983, Vol. I, pp. 39-113, 165-192.

10. Βλ. Β. Φίλιας, *Εξουσία και Κοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σσ. 114-116.

11. Βλ. Ζωρζ Καστελλάν, *ό.π.*, σελ. 370-371.

12. Αυτόθι, σσ. 445-447. Barbara Brightfield Jelavich, *ό.π.*, pp. 329-332, 352-360.

13. Βλ. Ζωρζ Καστελλάν, *ό.π.*, σελ. 448.

14. Για την έννοια της πολιτικής ανάπτυξης βλ. Κλεομένης Κουτσούκης, *Η πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1986, σσ. 19-33. Φίλιππος Νικολόπουλος, *Πολιτική ανάπτυξη και κοινωνική δυναμική*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 61-68. Lucian W. Pye, *Στοιχεία Πολιτικής Ανάπτυξης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978, σσ. 48-65. Σύμφωνα με την ορολογία και το πνεύμα των δομολειτουργιστών G. Almond και B. Powell (βλ. *Comparative Politics A Developmental Approach*, Boston, Little Brown and Co, 1966, pp. 34-35), οι περισσότερες βαλκανικές χώρες παρουσιάζουν προβλήματα «οικοδόμησης κράτους» (state building) και «οικοδόμησης έθνους» (nation building).

15. Βλ. Νίκος Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και Εξβιομηχάνιση στην ημπεριφέρεια - Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σσ. 19-23.

16. Βέβαια, το ζήτημα των καθυστερημένων οικονομικών δομών, και μάλιστα καθώς αυτές διαμορφώθηκαν κάτω από την πίεση και με ευθύνη των μητροπολιτικών καπιταλιστικών χωρών, παραμένει πάντα σημαντικό. Βλ. Σπύρος Ασδραχάς, «Εισαγωγικό Σημείωμα», σε Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979, σσ. 19-38. Νίκος Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 18. Βασίλης Φίλιας, *Κοινωνιολογία της υπανάπτυξης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1996, σσ. 145-150, 159-161.

17. Πρβλ. την άποψη του Ηροδότου ότι ολόκληρη η Ιστορία διέπεται από την πάλη μεταξύ Ευρώπης και Ασίας. Ο Ηροδότος συσχετίζει τους ελληνομηδικούς πολέμους με αυτή την προαιώνια πάλη.

18. Πρβλ. Steven Runciman, *Η Τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*, μετάφρ. Α. Καμπεριδής, Αθήνα, Δόμος, σσ. 11-13, 34-36, 99.